

Наталля / Снігірова

Асаблівасці сацыялінгвістычнай сітуацыі ў камунікатыўнай прасторы кантактнай зоны Беларусі і Польшчы : (гістарычны аспект)

Socjolingwistyka 28, 109-120

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

НАТАЛЛЯ СНИГРОВА

Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Мінск (Беларусь)

АСАБЛІВАСЦІ САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНАЙ СІТУАЦЫІ Ў КАМУНІКАТЫЎНАЙ ПРАСТОРЫ КАНТАКТНАЙ ЗОНЫ БЕЛАРУСІ І Польшчы (ГІСТАРЫЧНЫ АСПЕКТ)

Ключавыя словы: сацыялінгвістычныя ўмовы, кантактная зона, уплыў.

РЭЗЮМЭ

Фарміраванне беларуска-польскай міжмоўнай занальнай супольнасці, якая паўстала ў выніку кантактавання моўных сістэм, адбывалася ў супярэчлівых сацыялінгвістычных варунках. Іх аналіз уяўляецца перспектыўным пры вызначэнні прычын, якія паўплывалі на сучасны арэальны падзел славянскіх моўных тэрыторый. У артыкуле аналізуецца гістарычныя ўмовы, у якіх зараджаліся і развіваліся беларуска-польскія кантакты ў прасторы і часе, а таксама ўстанаўліваецца статус, роля і функцыі беларускай мовы ў гісторыі беларуска-польскіх узаемадачыненняў. Вялікае значэнне пры выяўленні характару беларуска-польскіх арэальных узаемасувязей мае выкарыстанне такіх метадаў, як арэальна-тыпалагічны, супастаўляльны, параўнальна-гістарычны, апісальна-аналітычны.

STRESZCZENIE

Sytuacja socjolingwistyczna białorusko-polskiego pogranicza językowego na przestrzeni wieków

Słowa kluczowe: pogranicze językowe, czynniki społeczne, wpływy językowe.

Formowanie się białorusko-polskiej wspólnoty językowej, do wyłonienia której doszło poprzez krzyżowanie się systemów obu języków, odbywało się w niesprzyjających warunkach socjolingwistycznych.

W dziedzinie kontaktów międzyjęzykowych najbardziej potrzebne na obecnym etapie badań — jak się zdaje — jest zweryfikowanie dotychczasowych poglądów i w miarę obiektywne określenie przyczyn, jakie odegrały niebagatelny wpływ na współczesny kształt i zasięg terytorialny języków pokrewnych, jakimi są polszczyzna i białoruszczyzna. W niniejszym artykule wnikliwiej analizie (w aspekcie czasowo-prze-strzennym) poddano warunki historyczne, w jakich zrodziły się i rozwijały białorusko-polskie kontakty językowe. Największy nacisk położono na próbę określenia statusu, roli i funkcji języka białoruskiego w historii wzajemnych kontaktów i wpływów obu języków. Przy opisie cech białorusko-polskich zależności na badanym obszarze wykorzystano — niezwykle istotnych dla tego typu badań lingwistycznych — kilka metod: arealno-typologiczną, konfrontatywną, porównawczo-historyczną oraz opisowo-analityczną.

Польшка-беларускія моўныя кантакты маюць асаблівы характар, адметнасць якога раскрываецца ў дыялектным матэрыяле. Беларуска-польскае моўнае па-

межжа ў выніку сутыкнення моўных сістэм выяўляе вялікую колькасць інавацыйных з’яў і агульнасць многіх рыс, уласцівых нават непасрэдна не кантактуемым паміж сабою польскім і беларускім дыялектам. У гаворках паўночна-ўсходняй Польшчы адзначаюцца не толькі архаізмы і ўласнапольскія або польска-ўсходнеславянскія інавацыі, але і супольныя польска-беларускія новаўтварэнні, а таксама запазычанні з беларускай дыялектнай мовы. Таму вывучэнне польска-беларускага памежжа як часткі арэальнага ўтварэння, кампаненты якога маюць шэраг агульных арэальна абумоўленых прыкмет, уяўляецца асабліва плённым у кантэксце сацыялінгвістыкі.

Складанасць і супярэчлівасць сацыялінгвістычнай сітуацыі ў камунікатыўнай прасторы кантактнай зоны¹ Беларусі і Польшчы вызначаецца ў першую чаргу гісторыяй развіцця і ўзаемадзеяння беларускай і польскай моў, моўнай палітыкай абедзвюх дзяржаў і працяглай па часе нестабільнасцю грамадска-палітычных умоў у рэгіёне даследавання, значнымі каланізацыйна-перасяленчымі рухамі насельніцтва, а таксама адметнымі арэальнымі працэсамі. Акрамя таго, істотны ўплыў на фарміраванне сацыялінгвістычнай сітуацыі на польска-беларускім памежжы можа аказваць такі лінгвакультурны феномен, як перыферыяная, т. зв. паўночна- і паўднёва-крэсовая, пальшчызна.

Інтэрпрэтацыя беларуска-польскіх сыходжанняў ускладнена неабходнасцю размежавання тыпалагічнага падабенства і вынікаў арэальнага ўзаемадзеяння: кантакт паміж моўнымі сістэмамі, як падкрэслівае Г.А. Цыхун, можа быць “толькі стымулам змен, вынікам якіх бывае з’ява, зусім не падобная да той, што стымулявала яе з’яўленне” (Цыхун 2000а: 205). Характар многіх ізаглас, зафіксаваных аўтарытэтнымі лінгвагеаграфічнымі крыніцамі, перш за ўсё, у мазавецка-падляшскіх гаворках, і арыентаваных на беларускую моўную тэрыторыю (г. зн. ізаглас, якія прымыкаюць да паўночна-заходняй Беларусі), сведчыць пра магчымасць утварэння агульнага беларуска-польскага арэала. Аналіз сацыялінгвістычных умоў, у якіх адбывалася фарміраванне камунікатыўнай прасторы кантактнай зоны Беларусі і Польшчы і беларуска-польскай міжмоўнай занальнай супольнасці, якая паўстала ў выніку кантактавання моўных сістэм, уяўляецца перспектыўным пры вызначэнні механізма ўтварэння ў кантактнай зоне інавацыйных рознаўзроўневых сыходжанняў з адзіным цэнтрам экспансіі і, адпаведна, прычын, якія паўплывалі на сучасны арэальны падзел славянскіх моўных тэрыторый. У першую чаргу, увагі даследчыкаў патрабуюць два аспекты: а) гістарычныя ўмовы, у якіх зараджаліся і развіваліся беларуска-польскія кантакты ў прасторы і часе; б) статус, роля і функцыі беларускай мовы ў гісторыі беларуска-польскіх ўзаемадачынненняў.

¹ Кантактная зона не павінна атыясамлівацца з пераходнымі і (ці) змешанымі гаворкамі, гэта — зона кантактнага ўзаемадзеяння двух арэальных масіваў, у выніку якога на частцы тэрыторыі пашырэння кожнай з моў, прылягаючай да суседняй моўнай тэрыторыі, назіраецца дыфузія пэўнай колькасці з’яў ці стымуляваных імі інавацый (Цыхун 2001: 65).

Сярод важных фактараў, якія паўплывалі на фарміраванне камунікатыўнай прасторы кантактнай зоны Беларусі і Польшчы, важна адзначыць рухомасць дзяржаўных межаў, што праходзілі праз тэрыторыю аналізуемага арэала. Грамадска-палітычная нестабільнасць стала прычынай таго, што дзяржаўныя межы тагачасных Беларусі і Польшчы часта пасоўваліся ў заходнім і ўсходнім кірунках, што выразна адлюстроўваюць, да прыкладу, карты, змешчаныя ў выданні *Краіна Беларусь. Вялікае Княства Літоўскае. Ілюстраваная гісторыя* (Арлоў, Герасімовіч 2012: 39, 49, 61, 144, 243, 276, 301, 307, 343, 353, 369, 374, 379, 388). Перамяшчэнне дзяржаўных каардынат спрыяла актывізацыі этналінгвістычнай дыфузіі ў беларуска-польскай кантактнай зоне і выклікала непазбежныя змены ў арэальнай арганізацыі славянскай моўнай прасторы.

Верагоднасць існавання беларуска-польскай арэальнай супольнасці нярэдка правакуе дыскусіі, паколькі супярэчыць вядомаму палажэнню пра тое, што ў разглядаемай зоне па гістарычных прычынах не можа быць значных арэальных супольнасцей. Вядома, што праз тэрыторыю паўночна-ўсходняй Польшчы праходзіць мяжа аднаго з найбольш выразных у Еўропе этнаграфічных рубяжоў: паўночна-ўсходняга (паводле Ю. Чэканюскага) або мазурска-валынскага (паводле К. Машыньскага), вызначанага на падставе картаграфаваных культурна-этнаграфічных з’яў (Gajek 1962: 167), арэалы якіх маюць працяг або цэнтр ірадыяцыі паза межамі Польшчы — на Палессі, Украіне і Беларусі, Літве (Gajek 1962: 167). У гэтым рубяжы не было нічога містычнага: натуральнай перашкодай на ўсход ад яго былі непраходныя суцэльныя лясы, пушча. У розныя эпохі хвалі культур, што насоўваліся з захаду на ўсход, вымушаны былі спыніцца на ўскраіне вялізнага першабытнага лесу. Землі паміж рр. Нёман і Нараў (сённяшніх Сувальшчыны, часткова заходняй Беларусі, паўднёвай Літвы) у X–XIII стст. утваралі ядро племянной тэрыторыі балцкіх яцвягаў і фармальна раздзялялі ўсходніх і заходніх славян (Nalepa 1964: 5).

Л. Бэднарчук пісаў, што

хоць і “заходнярускія мовы” звязаныя з польскай мовай даўнімі, з праславянскай эпохі, арэальнымі кантактамі, пра непасрэдныя беларуска-польскія стасункі можна казаць толькі пасля запаўнення “пасляяцвяжскай пусткі” на Падляшшы (Bednarczuk 1984: 33–47, Снігірова 2003: 118).

П. Вэкслер таксама падкрэсліваў, што славянскамоўныя групы продкаў палякаў і беларусаў былі, верагодна, аддаленыя адна ад адной тэрыторыяй балцкіх плямёнаў, якіх звычайна называлі яцвягамі, — чыю мову цяжка рэканструяваць: “У выніку гэтага досыць позняга кантакту граніца паміж беларускімі і польскімі гаворкамі, па сутнасці, вельмі выразная, з невялікай колькасцю пераходных гаворак” (Вэкслер 2004: 89).

Адасобленае геаграфічнае размяшчэнне народа, бясспрэчна, перашкаджае запызчванню лексікі (Мечковская 2000: 124). Аднак трэба ўлічваць, што ўжо з X ст. большая частка Яцвязі была заваявана і далучана да Кіеўскай Русі, пасля, у XII ст.,

— да Галіцка-Валынскага княства і Мазовіі, у XIII ст. — да ВКЛ (Kamiński 1963: 7), (Brückner 1904: 27–35). Гэтыя падзеі, можна меркаваць, актывізавалі балта-славянскія моўныя кантакты. Яцвяжская мова знаходзілася на мяжы культур і дзяржаў, таму зусім натуральна, што ў ёй існавала вялікая колькасць запазычанняў і інфільтрацый — перадусім з прускай, польскай і беларускай моў. Такім чынам, яшчэ ў старажытнасці праз пасрэдніцтва яцвягаў і іх мовы беларускі і польскі этнасы маглі адчуваць узаемныя ўплывы.

Нягледзячы на тое, што Яцвязь мела вельмі значную прыродную ахову ў выглядзе пушчаў і балот, яцвяжскія плямёны, як вядома, былі знішчаны і часткова асіміляваны, пасля чаго апусцелая тэрыторыя працягла час утварала натуральны бар’ер для польска-беларускіх стасункаў. Менавіта таму пачатак фарміравання гэтых этнічных стасункаў часта датуець канцом XIV ст. (разам з пачаткам засялення пустых зямель). Паводле меркавання Т. Лера-Сплавінскага, у “непасрэднае сутыкненне з усходнеславянскім элементам мазаўшане ўвайшлі, відаць, не раней за XIV ст.” (Лер-Сплавинский 1954: 49).

Таму ў пэўнай ступені прысутнасць агульных для беларускай і польскай мовы фактаў па-за межамі вузкай прыгранічнай зоны можна лічыць арэальным парадоксам. Супольныя з’явы распаўсюдзіліся на тэрыторыі Беларусі і Польшчы нягледзячы на тое, што на мяжы сучасных Беласточчыны і Гродзеншчыны на працягу многіх стагоддзяў існаваў этнаграфічны рубж, які падзяляў усходнюю Еўропу вертыкальна, з поўначы на поўдзень (Цыхун 2000b: 262), што

да XIV ст. беларускія і польскія гаворкі сучаснай Гродзеншчыны і Беласточчыны раздзяляла тэрыторыя, населеная яцвягамі, а пасля доўгі час — т. зв. “пасляяцвяжская пустка” (Цыхун 1996: 34), калі кантактам замянілі чужы этнас, прыродныя перашкоды.

Згодна з дадзенымі З. Шцібера, у XVI ст. уся прастора паміж паўночным Падляшшам і Нёманам з густа заселеным абшарам каля Гродна ўяўляла сабой пушчу, амаль што не заселеную. Зразумела, што ваколіцы Гродна былі беларускімі, а таму нешматлікія пасяленцы, якія траплялі ў пушчу, былі, хутчэй за ўсё, беларускага паходжання і часткова літоўскага (Stieber 1974: 435). У межах ВКЛ знаходзіліся землі ўсяго сённяшняга Беластоцкага ваяводства, што аказала рашаючы ўплыў на працэс засялення і этнічны характар новага асадніцтва (Wiśniewski 1980: 15). З гісторыі засялення Беласточчыны вядома, што ў XV ст. дзеля ўзмацнення ўлады ў ВКЛ новым беларуска-літоўскім асаднікам была дазволена перадача ва ўласнасць не толькі значных частак пушчаў, але і старых вёсак, чым было выклікана нават перасяленне мазавецкага насельніцтва (Wiśniewski 1980: 17). Так, беларуска-яцвяжскія сляды ў гаворках каля Тыкоціна могуць быць патлумачаны ўздзеяннем гэтых сацыялінгвістычных фактараў. Несумненна перавага беларускага насельніцтва стварала перадумовы для распаўсюджвання сваёй мовы і культуры. І нават ваенныя падзеі XVII ст. цалкам не спынілі далейшы рух беларусаў на захад. Больш інтэнсіўная каланізацыя пушчы наступіла, верагодней за ўсё,

у XVIII–XIX стст. З захаду прасоўваліся мазуры, з боку Нёмана — беларусы. Абедзве хвалі сутыкнуліся каля тэрыторыі сучаснага Аўгустоўскага канала, побач з в. Мікашоўка (Stieber 1974: 435). Натуральна, што пэўная колькасць беларускага насельніцтва магла пранікнуць далей на захад і змяшчацца з мазурскімі каланістамі, перадаўшы ім элементы сваёй гаворкі. У XIX ст. уваходжанне Беласточчыны ў Гродзенскую губерню ўзмацніла беларускія ўплывы і аслабіла польскія на ўсім сённяшнім абшары паўночна-ўсходняй Польшчы.

У XX ст. пасля Другой сусветнай вайны некалькі дзясяткаў працэнтаў беластоцкага насельніцтва перасяліліся на ўсходнія Мазуры (Wiśniewski 1980: 26). Да іх далучыліся і перасяленцы з Беларусі і Літвы. Беларусы, якія засталіся на тэрыторыі Польшчы, перасяляліся ўглыб краіны або на ўсход, дзякуючы чаму на ўсходняй Беласточчыне захаваўся этнічны беларускі масіў (Трусаў 2009: 95). Вядома, што да 1947г. у Польшчу з СССР выехала на сталае жыццё 469 000 беларусаў і 1 200 000 палякаў (шмат беларусаў, асабліва з тэрыторыі Віленшчыны і Гродзеншчыны, якія былі каталікамі, запісваліся ў палякі, каб хутчэй выехаць з краіны) (Трусаў 2009: 95). Нягледзячы на тое, што большасць беларусаў была заселена на т. зв. вернутых землях, на тэрыторыі, дзе раней пераважала нямецкае насельніцтва (Czubiński 1998: 110–114), каланісты, пакінутыя на Мазурах, маглі аказаць пэўны ўплыў на зараджэнне і пашырэнне інавацый, выкліканых уплывам беларускай мовы ў паўночна-ўсходняй Польшчы. Адназначна, многія арэалы новых моўных з’яў павінны былі стаць адкрытымі на ўсход і суцэльнымі. Трэба адзначыць, што яшчэ ў першай палове XX ст. К.Ніч знаходзіць доказы, якія пацвярджаюць слушнасць гэтай гіпотэзы:

Характэрна, што тры мазавецкія назвы, *podwalina, strop i zasiek*, выяўляюць бліzkую сувязь з рускімі /г. зн. усходнеславянскімі — Н.С./ назвамі, нягледзячы на тое, што Мазоўша не межавала першапачаткова з Беларуссю, ад якой было адзелена яцвягамі. Няма іх нават на ўсходзе старажытнай Малапольшчы. Няўжо гэтыя словы паходзяць з эпохі непасрэднага сутыкнення Мазоўша з Беларуссю, можа, толькі з XIV ст. (Nitsch 1913: 83).

Прыклады, засведчаныя К.Нічам, не з’яўляюцца адзінкавымі выключэннямі (Kudzinowski 1964: 221). К. Дэйна ў працы *Atlas polskich innowacji dialektalnych* (Dejna 1981) адзначае з’явы, лакалізаваныя ў паўночна-ўсходняй Польшчы, якія маюць адпаведнікі ў паўночна-заходняй Беларусі. Стымул для ўзнікнення або цэнтр ірадыяцыі некаторых несумежных (іншымі словамі — аддаленых ад кантактнай мяжы) арэалаў інавацый, магчыма, знаходзіцца на Беларусі. Падкрэслім, што гаворка ідзе не пра інфільтрацыю пэўнай з’явы на суседнюю моўную тэрыторыю, а пра “такое ўздзеянне суседняй мовы на сістэму іншай мовы, якое выклікае да жыцця з’яву, што істотным чынам можа адрознівацца ад з’явы-стымула” (Цыхун 2001: 65).

Узаемаўплыў апырэры двухбаковы. Дзяржаўная мова Вялікага Княства Літоўскага аказвала ўплыў на мовы суседніх народаў, у тым ліку на польскую мову. Таму нельга не падкрэсліць у многім недаацэненую гістарычную ролю бела-

рускай мовы ў развіцці беларуска-польскіх моўных кантактаў. Пытанне ўплыву беларускай мовы на польскую закрануў у сваіх працах яшчэ на пачатку ХХ ст., перад Першай сусветнай вайною, польскі філолаг К. Ніч. Вядомыя філалагічныя спрэчкі К. Ніча і А. Брукнэра, які адмаўляў уплыў старабеларускай мовы на польскую мову, цягнуліся каля дваццаці гадоў. Паводле матэрыялаў Н. Баршчэўскай,

за гэты час Ніч і ягоныя прыхільнікі памнажалі ўсё больш пераканаўчых аргументаў, якія сведчылі аб правільнасці раней пастаўленай гіпотэзы. С. Брага прывёў вынікі доследаў Ніча і ягонай філалагічнай школы, абапіраючыся пры гэтым на рэферат іншага польскага філолага Тадэуша Лера-Сплавінскага, друкаванага ў зборніку ягоных прац у Львове (Баршчэўская 2013: 131).

Як адзначаў С. Брага, беларуская мова істотным чынам паўплывала і на лексічную сістэму польскай мовы: *hodować, hreczka, puchacz, żubr* і шмат іншых лексем — гэта беларусізмы ў польскай мове (Брага 1955: 48). Акрамя таго, эміграцыйны даследчык акцэнтаваў увагу на тым, што ў Савецкай Беларусі ў 1920–1930 гадах у часопісе “Маладняк” друкавалася грунтоўная праца прафесара Л. Цвяткова менавіта аб беларускіх уплывах на польскую лексіку (Баршчэўская 2013: 132).

Вядома, што беларуская мова была дзяржаўнай і з’яўлялася сродкам міжэтнічных дачыненняў у ВКЛ, што стварала для яе больш шырокія ў параўнанні з польскай мовай магчымасці для экспансіі. Паколькі Польшча (як, дарэчы, і Вялікае Княства Маскоўскае) брала за ўзор Статуты ВКЛ, моцны ўплыў беларускай мовы на польскую назіраўся ў юрыдычнай лексіцы (Баршчэўская 2013: 132), што прааналізавана ў артыкуле польскага мовазнаўца С. Кохмана *Wschodniosłowiańsko-polskie stosunki leksykalne od XVI do XIX w.* (Kochman 1978: 255–262), (Баршчэўская 2005: 197).

Даследаванні Н. Баршчэўскай, С. Брагі, Р. Максімовіча і іншых вучоных сведчаць, што беларуская юрыдычная лексіка магла лёгка пранікаць у польскую мову ўжо ад канца XIV ст., пасля Крэўскай уніі ВКЛ з Польшчай. Беларуская лексіка іншых сфер ужывання таксама магла з’яўляцца ў польскай мове ў выніку непасрэдных шырокіх кантактаў беларускай шляхты са шляхтай польскай (падчас супольных соймаў, ваенных паходаў і інш.) (Баршчэўская 2005: 198). Беларускі ўплыў, які спачатку пашыраўся праз каралеўскі двор, пасля, калі сам двор пачаў ужо гаварыць па-польску, ішоў далей праз беларускую апалячаную шляхту, якая, хаця і гаварыла часта па-польску, але заўсёды са сваімі беларускімі асаблівасцямі ў вымаўленні і слоўніку. Беларуская шляхта паступова апалячвалася, але ўліваючыся ў культурна-палітычнае жыццё Польшчы, разам з тым змяняла сабою ў некаторай ступені польскую культуру, уносіла ў яе моцныя беларускія элементы (Баршчэўская 2005: 200), (Баршчэўская 2013: 132).

Палякі на тэрыторыі сучаснай Беларусі ніколі не былі карэннымі жыхарамі:

перасяленцы з Польшчы з’явіліся на землях ВКЛ у 2-ой палове XIV ст. “у якасці палонных пасля ваенных паходаў літоўскіх князёў на Польшчу. Аднак некампактнае іх рассяленне на землях княства, абмежаваны прававы статус і патэнцыяльная магчымасць уступлення ў шлюб з прадстаўнікамі мясцовага насельніцтва прыводзілі да іх асіміляцыі. У заканадаўстве XVI ст. вельмі шмат увагі аддавалася недапушчэнню ў ВКЛ «чужаземцаў»...” (Свяжынскі 2005: 63).

У ВКЛ былі замацаваны арэалы этнічнай тэрыторыі беларусаў. Згодна з законамi ВКЛ, прыкметнай міграцыі палякаў на этнічна беларускія землі не было: усім іншаземцам забаранялася набываць або атрымліваць як узнагароду зямельныя надзелы, маёнткі, свецкія і царкоўныя пасады на ўсёй тэрыторыі дзяржавы (Вярэніч 1967–1969: 10–11), (Kurzowa 1993: 14–15). Казіміраў прывілей, агульнадзяржаўны заканадаўчы акт ВКЛ, выдадзены Вялікім князем Казімірам IV Ягелончыкам у 1447г.,

гарантаваў баярам, што землі і дзяржаўныя пасады ў ВКЛ будуць атрымліваць толькі ўраджэнцы ВКЛ. Такім чынам, прывілей забараняў пранікненне польскай шляхты ў ВКЛ (Грыцкевіч 2006: 469–470).

Толькі пасля Люблінскай уніі 1569г. палякі атрымалі дазвол на свабоднае набыццё зямель і займанне ўсіх пасадаў на абшарах беларускага гаспадарства. Палякі-ўладальнікі падараваных у Княстве маёнткаў павінны былі несці ваенную службу ў ВКЛ, у адваротным выпадку яны трацілі права на ўладанні (Сцяцко 1989: 90). Але насуперак Люблінскаму акту, які дазваляў палякам набываць маёнткі на тэрыторыі ВКЛ, Статут 1588г. забараняў палякам набываць у княстве землі і маёнткі, а таксама займаць пасады (Сцяцко 1989: 90). Паводле дадзеных энцыклапедыі *Вялікае княства Літоўскае*, Трэці Статут ВКЛ 1588г. «забараняў назначаць на дзяржаўныя пасады і надзяляць зямлёй «чужаземцаў і загранічнікаў», у тым ліку і падданных Польшчы...» (Юхо 2006: 634). Дакументальна засведчана, што

артыкул 12 раздзела III Статута 1588г. адмяняў звышпрыныцыповы для палякаў пункт пастановы Люблінскага сейма 1569г. аб дазvole ім набываць зямельную ўласнасць у межах Княства. Пасля ўвядзення Статута 1588г. у якасці галоўнага заканадаўчага акта шляхта Польскага каралеўства не мела юрыдычнага права набываць землі і займаць дзяржаўныя пасады ў Вялікім княстве Літоўскім, Рускім, Жамойцкім (Касцюк і інш. 1994: 137–138).

Разам з тым трэба прызнаць, што з к. XVI ст. умовы развіцця беларускай мовы значна пагаршаліся, што было выклікана падпарадкаваннем ВКЛ Рэчы Паспалітай і пашырэннем на землях ВКЛ функцый польскай мовы. Прычынамі культурнай экспансіі польскай мовы былі перш за ўсё гістарычныя чыннікі (Баршчэўская 2013: 127). У прыватнасці, падчас зацяжнай вайны ВКЛ з Масквой за Лівонію

падляшская шляхта двойчы дамагалася ў Жыгімонта Аўгуста (у 1565 і 1568 гг.), каб лісты з Канцылярыі ВКЛ пісаліся да яе па-польску альбо па-лаціне, бо рускага пісьма не разумее (Баршчэўская 2013: 128).

Як вядома, Жыгімонт Аўгуст не выканаў гэтыя патрабаванні, але загадаў далучаць пераклад на лацінскай мове (Баршчэўская 2013: 127). Аднак, супраць лаціны і за ўвядзенне ў каталіцкі касцёл нацыянальных моў рашуча выказваліся дзеячы Рэфармацыі: у 1528г. віленскі каталіцкі біскуп Ян, каб супрацьдзейнічаць ерэтыкам, выдаў распараджэнне карыстацца падчас навучання ў парафіяльных

школах беларускай і польскай мовамі. Жыгімонт Аўгуст паставіўся з вялікай галерантнасцю да рэфармацыйнага руху, і ў ВКЛ, апрача Радзівілаў і Кішкаў, у кальвінізм перайшлі роды Хадкевічаў, Валовічаў, Дарастайскіх, Глебавічаў, Сапегаў, Пронскіх і інш. Пратэстанты мелі свае друкарні, дзе ў 1555–1565 гг. выдалі шмат кніг на польскай і беларускай мовах (Баршчэўская 2010: 261–274). Першы ж дакумент, складзены па-польску, быў зацверджаны Жыгімонтам Аўгустам у 1551г. У 1696г. Генеральная канфедэрацыя пасля безвыніковага выбарчага Сойму выдала загад пісарам земскага ваяводскага суда (дзе адбываліся Галоўныя трыбунальскія суды) запісваць пастановы па-польску, а ў 1697г. гэты праект у агульным быў зацверджаны, пра што сведчыць наступная вытрымка:

У справах і пасольствах ад Рэчыпаспалітай мы, згодна даўных законаў, ня будзем карыстацца сваёй пакаёвай пячаткай або сыгнэтам, і абяцаем выдаваць усе лісты, справы і публічныя легацыі толькі на мове польскай і лацінскай, а ня іншай (Panucevič 1967: 30–31, Баршчэўская 2013: 127).

Як сцвярджае Н. Баршчэўская, прынятыя ў XVII ст. польскай уладай пастановы на польскай мове не мелі вынікам забарону беларускай мовы ў лакальным карыстанні ці ў царкве, але польская мова, побач з лацінскай, ператваралася ў мову цэнтральных органаў дзяржаўнага кіравання (Баршчэўская 2013: 128). Трэба падкрэсліць, што палышчызна пачала адыгрываць ролю *культурнага дыялекту* ў палітычным аб'яднанні беларусаў і палякаў у адной дзяржаве (Вярэніч 1967–1969: 10–11). Згодна з ацэнкай В. Пануцэвіча, у той час не назіралася паланізацыі беларусаў, таму што не адбывалася адыходу ад самастойнасці і незалежнасці сваёй краіны да прызнання Польшчы і польскасці за свае этнічныя каштоўнасці (Panucevič 1967: 30–31; Баршчэўская 2005: 197; 2013: 129). Беларуская мова выцясяецца з афіцыйнага ўжытку з XVII ст., але яшчэ ў канцы XVIII ст. большасць беларускага насельніцтва была ўніятамі, вельмі ўстойлівымі да паланізацыі і русіфікацыі. Польская мова не дасягала ніжэйшых слаёў грамадства. Паланізацыйнымі працэсамі, якія працякалі, галоўным чынам, у сферы культуры, не былі ахоплены дробная беларуская шляхта, бедныя мяшчане, ніжэйшае праваслаўнае духавенства і, натуральна, сялянства (Kurzowa 1993: 22). У XIX ст. спробы паланізаваць беларускіх сялян заключаліся ў пашырэнні ведання або разумення польскай мовы, аднак яна ніколі не выцясяла беларускую мову, займаючы пазіцыю другаснай, якой карысталіся ў афіцыйных знешніх кантактах. Становішча першай і роднай мовы па-ранейшаму займала беларуская (Kurzowa 1993: 24). Паланізацыя была выключна культурнай справай (Brückner 1974: 92). Акрамя таго, на працягу гістарычнага развіцця і да сярэдзіны XIX ст. палышчызна на беларускай тэрыторыі не была звязана з пэўным, дакладна акрэсленым геаграфічным абшарам і аўтахтоннай этнічнай групай, функцыянавала заўсёды спарадычна і фрагментарна (Kurzowa 1993: 25).

Польская мова на працягу XIV–XV стст. сама знаходзілася пад моцным і нярэдка разбуральным уплывам нямецкай, пазней, у XVI ст., — чэшскай і італьян-

скай, у XVII ст. — лацінскай моў, што дыктавалася экспансіяй заходняй культуры (Лер-Сплавінскі 1954: 194). П.У. Сцяцко адзначае, што уніі паміж Польшчай і ВКЛ спрыялі захаванню польскага этнасу ад пагрозы яго анямчвання, дапамагалі процістаяць крыжацкай агрэсіі з поўначы (Сцяцко 1989: 90). Разам з тым у 2-й палове XVI ст. пачынаюць узмацняцца ўсходнеславянскія — беларускія і ўкраінскія — уплывы на польскую мову. Т. Лер-Сплавінскі прызнае, што ў адрозненне ад заходнееўрапейскіх уздзеянняў яны не ўспрымаліся як «прадукт вычварнасці» і таму засвойваліся натуральна і інтэнсіўна (Лер-Сплавінскі 1954: 194). Як адзначаецца Н. Баршчэўскай, ужо ў 1847г. пісьменнік Ю.І. Крашэўскі ў працы *Nowe Studja Literackie* пісаў, што

час аб'яднання Польшчы з ВКЛ важны для польскай мовы, таму што тады спыніліся ўплывы нямецкай мовы і пачаўся ўплыў беларускі. На думку Ю.І. Крашэўскага, бліжэйшыя дачыненні з беларускімі землямі ўтрымалі польскую мову ў формах больш славянскіх. На беларускія землі часта прыязджалі польскія паны ды каралеўскі двор, якому беларуская мова не была чужой (Баршчэўская 2013: 131).

Блізкароднасныя элементы беларускай мовы замацоўваліся ў шляхецкім асяроддзі і тады, калі беларуская шляхта падпала пад працэс паланізацыі і фактычна была аб'яднана з польскай (Лер-Сплавінскі 1954: 199).

Зніжэнню ўзроўню культуры польскай мовы на працягу 2-й паловы XVII ст. і 1-й паловы XVIII ст. спадарожнічала запавольванне яе тэрытарыяльнага распаўсюджвання, якое дасягнула найвышэйшай ступені ў канцы XVI ст. і 1-й палове XVII ст., — пісаў Т. Лер-Сплавінскі (Лер-Сплавінскі 1954: 213).

Беларускія і ўкраінскія моўныя ўплывы яшчэ больш узмацніліся. У сярэдзіне XVII ст. польская мова перажывае заняпад і ператвараецца ў мову толькі што-дзённага жыцця і ніжэйшых слаёў грамадства (Лер-Сплавінскі 1954: 214–217).

Пазней значная колькасць беларускіх запазычанняў трапляе ў польскую мову, літаратурную і дыялектную, праз перыферычную пальшчызну (Вярэніч 1967–1969: 7–9). Вядома, што і пісьменнікі канца XVIII — пачатку XIX ст. спрыялі польска-беларускай інфільтрацыі, з'яўленню ў беларускіх творах шэрагу паланізмаў, а ў польскіх творах — беларусізмаў (Баршчэўская 2013: 133–134). Уплыў беларускай мовы вельмі выразна адлюстроўваецца ў творчасці польскіх пісьменнікаў беларускага паходжання. У.В. Анічэнка, вывучаючы моўныя асаблівасці беларускай пісьменнасці XVIII ст., знайшоў шмат фактычных доказаў таго, што польскія аўтары XVIII ст., уводзячы ў свае творы элементы беларускай мовы, міжволі спрыялі яе папулярнасці і развіццю (Анічэнка 1978: 48–49).

Прадстаўлены аналіз сацыялінгвістычных умоў фарміравання беларуска-польскай арэальнай супольнасці дазваляе больш дакладна і сістэмна характарызаваць вынікі ўзаемадзеяння беларускай і польскай моў. Прыведзеныя факты сведчаць, што беларуская мова на многіх этапах сваёй гісторыі магла аказваць вельмі дзей-

сны і не выпадковы ўплыў на развіццё польскай мовы. Узаемныя кантакты паміж беларускай і польскай мовамі абумоўлены геаграфічна і гістарычна, этнічна-культурна і гаспадарча-адміністрацыйна. Шматвекавое суіснаванне, узаемадачыненне культур прывяло да таго, што беларуская і польская мовы (у першую чаргу, перыферычная паўночна-ўсходняя палышчызна) сфарміраваліся пад моцным узаемным уплывам. Комплекснае і ўзважлівае вывучэнне яго вынікаў патрабуе дэстэрэатыпізацыі традыцыйнага беларуска-польскага параўнальнага мовазнаўства і можа грунтавацца на тэрэтычнай аснове сучаснай арэальнай лінгвістыкі. Мяркуецца, што ў далейшых даследаваннях дакладнасць высноў будзе дасягацца за кошт выкарыстання матэрыялаў асноўных здабыткаў лінгвістычнай геаграфіі (*Агульнаславянскі лінгвістычны атлас, Mały atlas gwar polskich* і інш.) і аўтарытэтных лексікаграфічных крыніц. Максімальную аб'ектыўнасць вывадаў забяспечыць далучэнне такіх метадаў, як арэальна-тыпалагічны, супастаўляльны, параўнальна-гістарычны, апісальна-аналітычны, а таксама метаду параўнальнай сямасіялогіі, элементаў анамасіялагічнага і колькаснага аналізу, што мае вялікае значэнне пры выяўленні характару арэальных узаемасувязей славянскіх моў.

Праблема інтэрпрэтацыі міжмоўных сыходжанняў, зафіксаваных у камунікатыўнай прасторы кантактнай зоны Беларусі і Польшчы, павінна вырашацца ў кантэксце пераасэнсавання сацыялінгвістычнай сітуацыі, якая вызначыла развіццё беларуска-польскіх моўных кантактаў у паўночна-ўсходняй Польшчы. Іх усебаковае асвятленне вымагае пераадолення стэрэатыпнасці з'яўшчыхся пошукаў у галіне беларуска-польскай моўнай кампаратывістыкі.

БІБЛІЯГРАФІЯ

- Bednarczuk L. 1984: Wokół etnogenezy Białorusinów, *Acta Baltico-Slavica* 16, 33–47.
- Brückner A. 1904: Jaćwingowie. Ich nazwa i dzieje. Tworzenie imion litewskich. Szczegóły bytu i wiary [w:] Brückner A.: *Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Warszawa, 27–35.
- Brückner A. 1974: *Początki i rozwój języka polskiego* [wybór prac pod red. M. Karasia], Warszawa: PWN.
- Czubiński A. 1998: *Polska i Polacy po II wojnie światowej (1945–1989)*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 110–114 (Polska — dzieje narodu, państwa i kultury, t. 6).
- Dejna K. 1981: *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Gajek J. 1962: Studia nad etnograficzną regionalizacją Polski, *Lud* 47, 165–209.
- Kamiński A. 1963: Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą i Narwią, *Rocznik Białostocki* 4, 7–41.
- Kochman S. 1978: Wschodniosłowiańsko-polskie stosunki leksykalne od XVI do XIX w., *Z polskich studiów slawistycznych. Językoznawstwo* 5, 255–262.
- Kudzinowski Cz. 1964: Jaćwingowie w języku, *Acta Baltico-Slavica* 1, 217–255.
- Kurkowa Z. 1993: *O mowie Polaków na Kresach wschodnich*, Kraków: Secesja. (Nauka dla wszystkich 460).
- Nalepa J. 1964: *Jaćwiegowie: nazwa i lokalizacja*, Białystok: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Nitsch K. 1913: O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego, *Język Polski* 1, 79–83.

- Panucevič V. 1967: *Polskaja mova ŭ XIV–XVIII stst. a katalickaja carkva ŭ Vialikim Kniastvie Litoŭskim, Litva* 2, 30–33.
- Stieber Z. 1938/1974: *Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego* [w:] Stieber Z.: *Świat językowy Słowian*, Warszawa: PWN, 435–439.
- Wiśniewski J. 1980: *Zarys dziejów osadnictwa na Białostocczyźnie* [w:] Glinka S., Obrębska-Jabłońska A., Siatkowski J. (red.): *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t. 1, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 14–27. (Prace Slawistyczne 14).
- Анічэнка У. 1978: Помнікі беларускай дзелавой мовы ў бібліятэках Польскай Народнай Рэспублікі, *Беларуская мова* 6, 47–57.
- Арлоў У., Герасімовіч З. 2012: *Краіна Беларусь. Вялікае Княства Літоўскае. Ілюстраваная гісторыя*, Мінск: Neografia.
- Баршчэўская Н. 2005: Погляд беларускай эміграцыі на польска-беларускія моўныя ўзаемаўплывы ў XV–XIX стагоддзях, *Acta Albaruthenica* 5, 196–202.
- Баршчэўская Н. 2010: Лёс помнікаў беларускай пісьмовасці ў асьвятленьні беларускіх дасьледчыкаў у замежжы, *Studia Bialorutenistyczne* 4, 261–274.
- Баршчэўская Н. 2013: Этапы развіцця старабеларускай мовы ў кантакце з мовамі суседніх народаў, *Acta Albaruthenica* 13, 123–134.
- Брага С. 1955: А. Міцкевіч — вялікі сын зямлі беларускай, *Конадні* 4, 46–51.
- Вэкслер П. 2004: *Гістарычная фаналогія беларускай мовы*, Мінск: Выд. Логвінаў.
- Вярэніч В. 1967–1969: Польскія перыферыійныя гаворкі на ўсходзе (да гісторыі пытання) [у:] Мартынов В.В. (ред.): *Польские говоры в СССР: исследование и материалы в 2 ч.*, 1, Мінск: АН БССР, Ін-т языкознания им. Якуба Коласа, 5–21.
- Грыцкевіч А. 2006: Прывілей 1447, [у:] Пашкоў Г. (рэд.): *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т.*, т. 2, Мінск: БелЭн, 469–470.
- Касцюк М., Ісаенка У., Штыхаў Г. і інш., 1994: *Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х ч.*, ч. 1, Мінск: Беларусь.
- Лер-Сплавінскі Т. 1954: *Польскі язык*, Москва: Изд-во иностр. лит.
- Мечковская Н. 2000: *Структурная і сацыяльная тыпалогія языков*, Мінск: ТэтраСістэмс.
- Свяжынскі У. 2005: Народы і мовы, [у:] Пашкоў Г. (рэд.): *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т.*, т. 1, Мінск: БелЭн, 58–66.
- Снігірова Н. 2003: Да пытання пра беларускі ўплыў на польскую дыялектную мову, *Acta Albaruthenica* 3, 118–119.
- Сцяцко П. 1989: *Маскулінацыйная дэрывацыя ў сучаснай беларускай мове*, Гродно: ГрДУ імя Янкі Купалы.
- Трусаў А. 2009: *Невядомая нам краіна: Беларусь у яе этнаграфічных межах*, Мінск: Кнігазбор.
- Цыхун Г. 1996: Яцвяжская праблема ў беларуска-польскіх моўных кантактах, *Bialostocki Przegląd Kresowy. Dziedzictwo przeszłości kultur narodowych* 5, 33–36.
- Цыхун Г. 2000а: Арэальныя аспекты семантычнай рэканструкцыі, *Studia Etymologica Brunensia* 1, 201–207.
- Цыхун Г. 2000б, 3 Нёманскай гідраніміі, *Studia Slawistyczne* 2, 261–265.
- Цыхун Г. 2001: Паўночны фрагмент заходнеславянска-ўсходнеславянскай кантактнай зоны, *Studia nad Polszczyzną Kresową* 10, 65–69.
- Юхо Я. 2006: Статут Вялікага княства Літоўскага 1588, [у:] Пашкоў Г. (рэд.): *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т.*, т. 2, Мінск: БелЭн, 633–634.

SUMMARY**Peculiarities of Sociolinguistic Situation in the Communicative Space of the Contact Zone of Belarus and Poland (historical aspect)**

Key words: sociolinguistic conditions, contact zone, influence.

The formation of the communicative space of the Belarusian-Polish contact zone that was formed as a result of contacting of language systems took place in contradictory sociolinguistic conditions. The analysis of the conditions is perspective in case of identifying the factors that influenced on the modern areal division of Slavic language territories. The article analyzes the historical conditions in which the Belarusian-Polish language contacts originated and developed in space and time, and also defines the status, role and functions of the Belarusian language in the history of the Belarusian-Polish interrelations.